

Јелена Јовановић
Филолошки факултет, Београд

РЕЧЕНИЧНА ЕКСПРЕСИВНОСТ СА СТАНОВИШТА СИНТАКСЕ И СТИЛИСТИКЕ (ТЕОРИЈСКО-ТЕРМИНОЛОШКИ ПРИСТУП)

У раду се – са становишта синтаксе и стилистике – разматрају различите форме експресивних конструкција, а њихова варијантност објашњава се као померање у интенционалном садржају.

Кључне речи: експресивна сегментација, експресивност, експресија, реченична експресивност.

1. Увод: експресивност и експресија

1. Експресивност је пратилац исказних форми свих нивоа, почев од најнижих, што смо могли видети у досадашњим разматрањима¹, па до највиших – чак и оних које обимом премашују просто исказивање, и тичу се глобалнијих дискурзивних, одн. текстовних структура (Симић–Јовановић I: тачка 1.5.4.4.). Као и негација и интерогација, и експресивност се може изразити реченичним облицима, и заправо операторима којима се уобличава реченица, а постоје² наравно и експресивне реченице које нису обележене посебним морфолошким или лексичким средствима, већ само посебношћу интонације:

– *Биће ти женско!* ДЂ Кор 14; – *Санке су спремане!* ДЂ Кор 29; – *Коњи ће покидаћи алове!* ДЂ Кор 31; – *Нећу да чујем!* ДЂ Кор 34; – *То влада пред изборе илаши ишакве као што си ти!* ДЂ Кор 35.

1 Рад пред читаоцем један је из серије прилога посвећених појму експресивности.

2 Порекло грађе у раду се обележава скраћеницама, а списак извора снабдевен свим подацима о ауторима и текстовима исп.: *БП Ант* – Богдан Поповић, *Антологија новије српске лирике*, 13. изд., СКЗ, Београд 1971.; *ДЂ Кор* – Добрица Ћосић, *Корени*, Просвета, Београд 1976.; *ИА Авл* – Иво Андрић, *Проклети авлија*, Просвета, Београд 1963.; *ИА ТХ* – Иво Андрић, *Травничка хроника*, Младост, Загреб 1963.; *ИА Ђуир* – Иво Андрић, *На дрини ћурија*, Младост, Загреб 1963.; *МЦ Сеобе* – Милош Црњански, *Сеобе 1–3*, Нолит, Београд 1978.

У даљој анализи мање ћемо се бавити интонацијом (в. о њој подробније Симић–Остојић 1996: 142-143)³, а подробније ћемо разматрати друге уобичајене и обичне начине уобличавања експресивних реченица.

2. Најсвакодневнији и најједноставнији тип обележавања експресивности јесте уметање у исказ екскламације, наводимо овде ознака експресивности јесте експресивна екскламација или речца:

– *Ойала*, сад ће бити трешања! БЂ КДН 48.

б) Сем интерјекција, у реченичну структуру укључује се нпр. вокатив, који може имати карактер експресивне апострофе кад не обавља функцију правог вокатива већ прости екскламације⁴. Кад је у друштву праве екскламације или какве речце сличнога карактера, вокатив уз њихову подршку добија високу експресивну вредност:

– *Ама*, народ пита, *моја слајка душо*, па ја, нако, казујем! ПК Ј 21; – *Е*, то је, *људи*, богу плакати! ПК Ј 54.

в) Апострофа је каткада и сама довољна да обележи експресивност исказне форме:

– *Ето, Јуре*, ни твоја се не слуша! ПК Ј 42; – Оно, *братие*, богме, да речеш да је рђава, па и није! ПК Ј 44.

3. Екскламативност је у блиској вези и са императивом, те се те две категорије често мешају у граматикама, па и у озбиљнијим лингвистичким радовима. Императив је ипак само модална категорија, а експресивно-екскламативни карактер може добити накнадно:

– *Пресџани!* И узму пушку ДЂ Кор 16; – *Пресџани* ноћас! ДЂ Кор 21; – Рекао сам: *џрежи!* ДЂ Кор 28; – *Нека чека!* ДЂ Кор 30; – *Замукни!* ДЂ Кор 34; – *Још донеси!* Дај свима овим окламишима да пију! – *викну* и показа на људе у кафани. – *Нек џију* док могу! ДЂ Кор 78.

4. И упитни облик реченице каткада преузима улогу екскламативне ознаке.

а) Врло су познате форме упитно-узвичних реченица и налазе се у свим граматикама:

– *Одлучио?! – Аћим* просу дуван. Брада му се сломи на кожуку ДЂ Кор 44; – *Зар џи ја нисам важнији од сџранке?!* ДЂ Кор 59.

3 Један од наших радова поменутих у претходној фусноти посвећен је управо интонацији као обележју експресивности.

4 Многи граматичари, чак и словенски, сматрају да је вокатив и иначе само екскламација, па га искључују из номиналне падежне парадигме. То је наравно погрешан став. Али, кад има екскламативни карактер, свакако га треба и тамо прибројити.

б) Интерпункцијским ознакама аутори често стављају до знања читаоцу да упитне форме употребљавају у чисто експресивној функцији:

– *Шта* се не говори и *какве* се све крупне речи и громке псовке не чују у оваквим приликама! ИА Ђупр 135; – *Како* је то све преливено нечим тајанственим! ПК Ј 57; – *Зар* да нам, што онај некакав говорио, јучерашњи најамник буде кнез! ПК Ј 46.

в) Експресивност чак и не мора бити праћена екскламативношћу, већ остати на нивоу мирне емоционалности:

– *Шта* ми би да гријешим душу, *хајг!* БЂ КДН 93; – *Каг* је још неко од Ђопића зијевао у звијезде, *хе!* БЂ КДН 138.

5. Сем тога, упитне форме често се комбинују са интерјекцијом или апострофом:

– О, *каква* неизмјерна и језива сласт загристи у једру, топло лице, које пуца од младости и свјежине! ПК Ј 55; – О, *како* је нешто језиво и страховно долазило отуд из нијемих и мрачних процола планинских и хујало кроз маглу и обузимало нас свом снагом! ПК Ј 53;

– *Премили боже, како* си само створио онако малено драго раме да се човјек обезнани пред њим! БЂ КДН 139;

– *Е, људи моји, шта* човјек неће доживјети! ПК Ј 53.

6. Императивне форме честе су у комбинацији са разноврсним другим показатељима експресивности:

– *Не дајте*, људи, нагрди вола! ПК Ј 15; – *Мани се, чоче!* ПК Ј 46; – *Помисли*, болан браће, те срамоте и тога чуда! ПК Ј 53.

Добија се осећај да је исказна форма проткана симптомима експресивности и емфатичкога тона и засићена екскламативним каденцама.

7. Као што постоји тотална и парцијална интерогација и негација, тако је и са екскламацијом. У неким наведеним примерима постоји тонски и емоционални прелом – један њихов део је екскламативна формација, а други је без тог обележја. Парцијална екскламативност највиднија је у исказним формама у које је екскламативни детаљ уметнут међу делове неекспресивне глобалне форме, што са своје стране изазива и извесне интерпункцијске проблеме (Симић 1998):

– Узели смо (*ко да не узме кад се изненада понуди штако нешто!*), али се ниједно од нас није одлучило да је стави у уста. БЂ КДН 93;

– Окупљени око њега трепћемо онда и ми, дјеца, врпољимо се и очекујемо – *ха, сад ће нешто испастии!* – али све се завршавало на прецац. БЂ КДН 148.

8. Закључићемо да је експресивни оператор додуше формално неуједначен, а форме експресивних конструкција различите, али ипак се категоријално експресивност приближава интерогативности и негацији. Улога сва три оператора јесте да варирају облик реченице или исказа према померањима у његовом интенционалном садржају.

2. Реченична експресивност са становишћа синтаксе

1. Бавећи се реченицама (типа ‘Хотел чека – селидбу’) у којима је употребљена експресивна, тј. стилска или факултативна пауза којом се истиче реченични сегмент иза ње, а која се у писању обично обележава цртом, – проф. Љ. Поповић (1978: 123-124) говори о стилском обрту који има две основне карактеристике. Једна је да су – груписани у два сегмента – реченични делови добили различиту комуникативну вредност: први (почетни) има мању, а други (завршни) већу. Друга карактеристика, по ауторову мишљењу, тиче се интонационе контуре: испред другог сегмента је употребљена пауза, повезана са претходним дизањем интонације⁵, и тиме се информација садржана у том сегменту истиче као посебно значајна, интересантна, неочекивана и сл. „Оваквим распоређивањем комуникативно важнијих делова у завршни сегмент говорникова пажња се усредсређује на њих, а паузом – у писању цртом – његово интересовање за њих се појачава. При том, експресивна вредност овог обрта не зависи само од прозодијских фактора него и од тога колико је дати распоред реченичних делова стилски маркиран. Оваква употреба стилске паузе може се означити као *експресивна сегментација (бијартиција) реченице*, а за сегменте добијене на тај начин погодни термини су: за први, припремни – *експозиција*, а за други, главни и завршни – *поенција*“.

2. Реченице у којима је извршена експресивна сегментација – по мишљењу проф. Поповића (1978: 124) – двоструко су интересантне за проучавање комуникативне структуре: с једне стране, зато што се у њима среће један „специјални начин интензификације комуникативних вредности појединих делова реченице“, а с друге, зато што се на основу њих могу поставити хипотезе о „комуникативној структури реченице уопште“. Изгледа да је овај други аспект проу-

5 И сама промена интонације, без стварног прекида говора, може бити довољна да се створи утисак паузе.

чавања реченица с експресивном сегментацијом важан – не само⁶ по мишљењу овога аутора – нарочито због тога што међу основне проблеме теорије о актуалној деоби реченице (функционалној реченичној перспективи) спада и подела реченице на делове који имају специфичне функције у оквиру њене комуникативне структуре.

3. Проф. Поповић (1978: 125-151) издваја неколико типова сегментације: 1) „сегментација испред финалног реченичног члана“, 2) „сегментација унутар финалног реченичног члана“, 3) „сегментација испред глагола“, 4) „сегментација иза иницијалног реченичног члана“ и 5) „енклитике и експресивна сегментација“.

3.1. Један од главних типова експресивне сегментације – по поменутом мишљењу (Поповић 1978: 125) – може се означити као употреба стилске паузе испред финално распоређеног члана са реченичним акцентом⁷:

– Из свих оруђа моје десетине груну – мук (Ч. Вуковић); – Код моје таште би се дакле најпре појавила – *дијагноза!* (Ж. Конфино); – Сав твој живот је био – *хазард* (М. Ражнатовић); – Мозак је постао – *врео жиљак* (А. Исаковић); – Ти ноћни шумови и покрети пуни су неког слатког пијанства док с друге стране изазивају – *језу* (Б. Глумац); – Он има своју педагогију, а ја имам – *образ* (Ж. Конфино); – Будући олимпијски победник кренуо је са старта – *последњи!* (‘Вечерње новине’); – Прича почиње као у шали, заплиће се као у бајци, разрешава – *шрагично* (В. Јовичић); – Ово сребро, без претјеривања, сјаји – *злајно!* (‘Вечерњи лист’); – А мрав је клизнуо – *преко малића* (А. Исаковић); – Први јаучу, а други – *шуте* (Т. Ујевић).

3.1.1. За сегмент после паузе, као што је речено, аутор употребљава термин ‘поента’, и карактерише га као финални реченични

6 Исп. о томе више у: Firbas 1974: 11-37 и Ивић 1976: 29-46. Наиме, нема јединственог мишљења о томе колико таквих делова постоји у реченици – два, три или више, који су то делови, каква им је тачно функција и, у вези с тим, како их треба назвати. Уз то, ови се делови често одређују само са функционалног и семантичког аспекта (‘психолошки субјект’ и ‘психолошки предикат’, ‘оно о чему се говори’ и ‘оно што се о томе саопштава’, ‘дато’ и ‘ново’), што отежава њихово идентификовање у реченицама изван наведеног илустративног материјала. „Један од главних разлога за овакву ситуацију – по ауторову (Поповић 1978: 124) мишљењу – лежи у томе што је тешко наћи поуздана обележја за све оне делове комуникативне структуре који се интуитивно осећају при анализи овог аспекта реченице. Међутим, у реченицама с експресивном паузом извршена је експлицитна демаркација сегмента различите комуникативне вредности и тиме је омогућено да се на основу анализе типова овакве сегментације извуку закључци о комуникативној специфичности појединих сегмената и у другим реченицама“.

7 Грађа се овде преузима из рада проф. Поповића (1978).

члан⁸ наглашен изразитим акцентом⁹. Сегмент пре паузе назива се ‘експозиција’, и – по речима аутора – одликује се, пре свега, особинама заједничким за први сегмент код свих типова експресивне сегментације: „претходи поенти, његови делови нису наглашени реченичним акцентом, а за његов крај је везана реализација стилске паузе“.

3.1.2. За комуникативну структуру оваквих реченица каже се (Поповић 1978: 125) да представља најважнију и најинтересантнију информацију¹⁰ концентрисану у оквиру једног реченичног члана, а то је обележено изразитим реченичним акцентом на њему. Овај реченични члан назива се ‘фокусом’, односно ‘фокализовањем реченичним чланом’ (или ‘тежиштем’), а остатак реченице – њеним ‘нефокализовањем делом’ (или ‘основом’).

3.2. Међутим, пауза се може јавити и унутар фокализованог члана, и онда се ради о унеколико друкчијем типу сегментације:

– Можда је 45. блок, у ствари, *једно – експериментално насеље?*! (Политика); – Одједном сам се страшно забринуо *због наше – фудбалске репрезентације!* (Политика); – Има доста разлога држати да ће се створити и у осталим гранама литературе и у друштву аналогно расположење које ће се пробити *у људима и у дјелима – добрима и снажнима* (М. Марјановић); – У тим декадентним душама гори *пламен – идеалних захтева* (М. Марјановић); – Све је у теби стављено *на – коцку* (М. Ражнатовић); – Тако се у овој шуми све опет претвара у – *нишња* (Н. Идризовић); – Доцније му је сав занос у – *осећају живоћа* (С. Винавер); – Пред катедром стојимо *Јовић – и ја* (Ч. Миндеровић); – У грудима ми затрепери *орђуљава њежност – или сирах* (В. Калеб); – Али није напустио *чињања и – писања* (М. Марјановић); – Јер тек тада је дошло *до праве борбе, лећих акција и – голова* (Политика); – Жан Давил је дошао на свет као човек *прав, здрав и – просечан* (И. Андрић).

3.2.1. По ауторову мишљењу (Поповић 1978: 127), и овде сегмент иза паузе, тј. поента, носи изразит реченични акценат и налази се

8 И то са било којом синтаксичком функцијом – субјекат, објекат, предикат, глаголска одредба и сл.

9 Оним који би остао на датом члану и кад би овај био распоређен на неко друго место у реченици.

10 Ова концентрација битне информације – наглашава аутор (Поповић 1978: 126) – није својствена само описаној линеарној конфигурацији, него свакој конфигурацији са таквим концентрисаним и изразитим реченичним акцентом на једном реченичном члану. „А специфични комуникативни ефекат који карактерише баш наведену конфигурацију потиче од чињенице да се ради о ‘фокусу-поенти’, тј. од финалне позиције коју фокус овде заузима и од стилске паузе испред ње, и може се описати као усредсређивање и подстицање саговорничког интересовања на информацију садржану у фокализованом члану.“

у финалној позицији, а претходни сегмент садржи све остале реченичне чланове. Међутим, у оваквим реченицама сегмент иза паузе не представља цео реченични члан, него само један његов део, док се други део налази испред паузе. „При том, ту треба разликовати два случаја, с обзиром на то да ли се ради о зависној или напоредној синтагми. У првом случају јављају се следеће сегментације: иза паузе је управна реч синтагме, сама или с неком одредбом, а испред паузе је остатак синтагме; иза паузе је једна одредба, која може бити одредба управне речи или одредба неке друге одредбе; иза паузе је лексички део реченичног члана, а испред – једна или више граматичких речи (предлог, речца, везник), с тим што у овом положају и проклитике добијају акценат. Ако се ради о напоредној синтагми, онда се иза паузе налази њен последњи члан, а испред паузе остали чланови, или је иза паузе само лексички део последњег члана, а испред паузе је напоредни везник и остали чланови.“

3.2.2. Према дистрибуцији комуникативне вредности – па и стилске – аутор (Поповић 1978: 128) издваја две врсте ефекта. Први ефекат, стилски немаркиран, тиче се оног члана који је распоређен иза нефокализованих делова, на њега је, у ствари, усредсређен саговорников интерес. Други – стилски маркирани ефекат – тиче се саговорникове пажње посебно усмерене на онај део реченичног члана који носи највећу информацију, тј. на део „који стоји на самом крају реченице и испред кога је употребљена експресивна пауза, која га издваја не само од осталих реченичних чланова него и од претходног, мање информативног дела те исте синтагме“.

3.2.3. Што се терминологије тиче – проф. Поповић је разрешава на следећи начин. Део зависне синтагме који носи реченични акценат назива *правим фокусом* или *фокусом у ужем смислу*, а други део – *окружењем правог фокуса*. А сегменте одговарајуће реченице, у односу на претходни тип сегментације, означава као *проширену експозицију* и *сужену поенџу*. Код координативне синтагме, пак, аутор уводи и термин *градиција* комуникативне вредности координираних фокуса, односно – *нарочитио информативни* и *мање информативни фокус*.

3.3. Аутор запажа (131) да се пауза често среће и испред глагола, нпр.:

– Стрпљиво саслуша мужа, па сина, и обојици на свој начин повлађује и обојицу – *смекшава!* (Р. Трифковић); – На матици (скела) пође мало брже, али на неколико метара од обале – *стаде* (Д. Ђосић); – Тим атрибутом Ђорђе Јовановић њега, и Дучића, просто – *дисквалификује* (С. Лукић); – Наше жене – *наличе на нас* (В. Поповић); – Тог тренутка

– *почела је драма* (Политика); – А онда је чудно умртвљеним, безбојним и сигурним гласом – *изверглао говор наизуст!* (Р. Трифковић).

По овоме мишљењу две најважније црте поенте јесу да се у оквиру ње налазе глагол и реченични акценат. „Поента се може састојати и само од глагола (фокализованог) – кад се овај налази у финалној позицији, али може садржавати и друге реченичне чланове, који онда долазе после глагола, тако да се поента овде може окарактерисати као сегмент који почиње глаголом“¹¹. Експозицију чини један или више неглаголских реченичних чланова без реченичног акцента, тј. „она се може одредити као нефокализовани антевербални део реченице“.

3.4. „Међу главне типове сегментације – читамо на једном месту (Поповић 1978: 135) – спада и употреба паузе после почетног реченичног члана“, као у примерима:

– Као гост је уљудан, као познаник шармантан, али *другова* – нема (В. Јовичић); – Али, *на моје велико изненађење* – искочи огроман медвед (Политика); – *У Глупљу* – дјевојке више нијесу пјевале о мени (М. Лапић).

„Експозиција овде чини само један антерематски члан, тј. један невербални, нефокализовани и иницијално распоређени реченични члан. Поента се може одредити као остатак реченице, јер њен састав није ограничен. Наиме, у оквиру поенте налазе се главни динамични елементи реченице – глагол и фокализовани део, али она може садржавати и мање динамичне елементе, укључујући и антирематске“. За овакве сегменте аутор употребљава следеће термине: *почетни (иницијални) члан и наставак (континуација)*.

3.5. За експресивну сегментацију, као и за комуникативну вредност српскохрватске реченице уопште, – по мишљењу проф. Поповића (1978: 138-139) – важне су и такозване *енклитике*, тј. атони¹² облици личних заменица, помоћног и копулативног глагола *јесам* и помоћних глагола *хтејти* и *бијти*, који, сем неких изузетака, образују акценатску целину са акцентогеном речи иза које стоје.

11 Изузетак је – како се запажа (131) – „одредба за начин, обично фокализована, која се среће и испред глагола, нпр.: – Јадна ти мајка, јеси видео чуда и кланце, а он – *још увијек* ради (Б. Попић)“.

12 „Атоност, односно енклитичност ових речи повезана је са њиховом маркираношћу на комуникативном плану. Наиме, у односу на акцентогене речи, које се могу сматрати комуникативно пуновредним, енклитике се јављају као речи умањене комуникативне вредности (девалоризоване), тј. као речи које носе информацију од споредног значаја. Као такве, енклитике чине посебан ниво у комуникативној структури реченице, и то ниво секундарне комуникативне вредности, који зависи од нивоа акцентогенних речи и уклапа се у њега као пропратна информација“ (Поповић 1978: 138).

3.5.1. Ова издвојеност енклитика, односно њихова девалоризованост – по поменутом мишљењу (139-142) – изазива две врсте последица.

3.5.1.1. Пошто не могу вршити комуникативне функције карактеристичне за акцентогене реченичне чланове, „нпр. не могу бити фокус, јер су ненаглашене, нити иницијални члан, јер се не могу реализовати на почетку реченице“, – оне се у стилски маркираним случајевима (кад је потребно да се информација која се обично исказује енклитикама стави у равноправан однос са информацијом акцентогених реченичних чланова) трансформишу у одговарајући ортотонички облик, „нпр. када заменица треба да буде фокус или антерематски члан, поготову иницијални, или кад дати помоћни глагол треба да буде емфатички фокус“.

3.5.1.2. Друга последица комуникативне девалоризованости енклитика испољава се у сасвим специфичним принципима позиционе реализације ових речи, који се потпуно разликују од принципа распоређивања акцентогених реченичних чланова. „Наиме, што се тиче могућности за распоређивање енклитика, у реченици постоје позиције у којима се оне не могу реализовати, а акцентогени чланови могу (почетак реченице, позиција иза паузе, дистантна постпозиција у односу на глагол), затим позиције у којима се енклитике могу реализовати, а акцентогени чланови не могу (између конституената зависних и напоредних синтагми, тј. унутар других реченичних чланова), а постоје и обавезне, граматикализоване позиције (иза већине везника и релативних, упитних и императивних речи). Избор између могућих позиција највише је условљен, с једне стране, антиципативном тенденцијом, тј. тенденцијом да се енклитика распореди што ближе почетку реченице, а с друге, везом енклитике с глаголом, односно предикатом, услед које енклитика остаје у комуникативно динамичном сегменту реченице. А међусобни распоред енклитика одликује се тиме што се у истој простој реченици све енклитике групишу заједно, и то по строго утврђеном редоследу“.

3.5.2. Ове позиционе специфичности – по поменутом мишљењу (141) – добрим делом су омогућене и условљене тиме што распоред енклитика не утиче на њихову комуникативну, односно експресивну вредност, јер оне остају информативно споредне речи без обзира на које су место распоређене, док се истицање врши употребом акцентованих облика. Међутим, „распоред енклитика је од значаја за комуникативни ефекат и реме и антерематског сегмента реченице у којој су употребљене“.

3.6. Говорећи о алтернативним презентацијама – проф. Љ. Поповић на другом месту (2004: 119-121) истиче и алтернативне реа-

лизације тематичности субјекатског појма, тј. ‘агенса’, и објекатског појма, као и алтернативне реализације одричне поларне фокализованости.

3.6.1. Што се тиче тематичности на нивоу нексуса, – аутор констатује да је „нормално што је агенс нексусна тема, јер је тематичан и на синтаксичком плану (као граматички субјект), и на семантичком (као вршилац акције), и на текстуалном односно прагматичном (имплициран је у стварности о којој се прича и представља потенцијалне протагонисте приче)“. Али, примећује да би агенс могао да буде истовремено и глобална, реченична, текстуално кохезивна тема:

– А мртви се против свег овог испреплетеног кретања и сусретања не буне / А мртви се не буне против свег овог испреплетеног кретања и сусретања.

3.6.2. Када говори о алтернативној реализацији тематичности објекатског појма – аутор мисли на глобалну тематичност појма означеног неправим објектом, и истовремено истиче и неочекиваност нексусне информације, која може бити појачана употребом постиницијалне експресивне паузе:

– Против свег овог испреплетеног кретања и сусретања – мртви се не буне.

С друге стране, – по речима аутора – „презентациона (конфигурациона) тематичност би била смањена ослањањем енклитике *се* на почетни¹³ конституент“:

– Против свег овог испреплетеног кретања и сусретања се мртви не буне. / Против свег се овог испреплетеног кретања и сусретања мртви не буне.

3.6.3. Код алтернативне реализације одричне поларне фокализованости аутор запажа¹⁴ да нема разлога за емфатичко антиципативно истицање фокуса. Међутим, „неочекиваност фокуса би могла бити истакнута поентирањем, односно употребом антефиналне експресивне паузе“:

13 Наравно, ако би иницијалну позицију заузео субјект, неправи објект би се могао распоредити као рематска тема (тј. ‘мртви у вези са кретањем и састајањем живих реагују на одређени начин’); или чак бити рематизован, што значи да његов тематски значај не би био сигнализан на конфигурационом плану.

14 И такође додаје да би у случају одвајања глагола *бунити се* и негације њеним везивањем за помоћни глагол, као у примеру: – ‘Против свег овог испреплетеног кретања и сусретања мртви се нису бунити’ – финализацијом (и поентирањем) било могуће истаћи сам одрични фокус: – ‘Против свег овог испреплетеног кретања и сусретања мртви се бунити (-) нису’.

– Против свег овог испреплетеног кретања и сусретања мртви се – не буне.

4. Бавећи се интонационим обликовањем исказа и нормом – Ј. Јокановић-Михајлов (2003: 208) констатује да је „непосредна зависност интонационе сфере говора од његовог семантичког плана резултирала обиљем варијанти, обиљем могућности да говорник мења и модификује у овом погледу сваки свој исказ и да и најмању промену у значењу успешно исказе финим интонационим нијансирањем“.

4.1. Полазећи од чињенице да се поједини модели, који се углавном везују за мање-више сродне реченичне типове, могу реализовати и ван њих, као и то што су практично сви елементи интонационе структуре замењиви онда када за тиме постоји потреба, – ауторка (Јокановић-Михајлов 2003: 43-44) закључује да „у интонацији постоје конфигурације предодређене за преношење појединих семантичких вредности, али да исто тако многе од њих саопштавају и информације општијег карактера (завршеност или незавршеност, тесну или лабаву везаност сегмената, надређеност или подређеност јединица и слично), што све упозорава на то да не треба у уоченим мелодијским, интензитетским и темпоралним карактеристикама говора једнострано и поједностављено препознавати директне (и фиксне) корелате значењских јединица исказа“.

4.2. Познато је да акценатско и интонационо уобличавање говорних сегмената настаје на супрасегментном нивоу говора и оно за изградњу својих структура има на располагању у основи исту базу којом је изграђен и сегментни ниво. Онда је јасно да ће прозодички обрасци бити саткани од исте акустичке материје, само ће она, разуме се, бити употребљена на нов начин и у склопу нових, специфичних јединица. „Али и те структуре ће се заснивати на променама фреквенције, енергије и времена – примећује на једном месту Ј. Јокановић-Михајлов (2004: 35-36), – а ове промене ће се опет манифестовати као висина и боја, интензитет и трајање сегмената. Од свих њих, функционално је најоптерећенија и зато најважнија *шонска компонента*. Њена улога ће бити вишеструка и на сегментном и на супрасегментном нивоу. Као фреквенцијску карактеристику говорног сигнала, њу ће у својој структури садржати и глас, и слог, и акценат, и реченична мелодија, а њеним варирањем ће се формирати све основне јединице и успостављати неке од најбитнијих опозиција на оба нивоа“.

5. С. Богосављевић (2002: 131-132) установљује да упркос присуству неколиких активних семантичких компоненти, те неколиких релевантних вредносних критеријума, реченични низ може попримити „климактичан или антиклимактичан квалитет готово искључиво на основу доминантне семантичке компоненте и на основу вредносне скале која ту инваријанту, везујући се за њу, или подупире или се коси са њом“. Проблем је у томе што није увек сасвим јасно шта твори семантичку инваријанту која окупљеним јединицама даје статус узлазног, односно низлазног градационог низа.

5.1. Послужићемо се ауторовим примером и скренути пажњу на његов коментар:

– И кликтао сам кад се у мраку напред хрли / И онда лети к врагу и Боџ, и човек, и роб (Душан Васиљев, Човек пева после рата).

„Субјекти друге клаузе (Бог, човек, роб) поређани су у низлазној прогресији по вредности коју имају у општеприхваћеној хијерархији бића. Ако нам, уз то, присуство елемента *роб* допушта да претпоставимо да формална семантичка инваријанта ‘сви који лете к врагу’ имплицира степен слободе иманентан појединачним члановима низа, те да је стога свеобухватно значење реченице ‘неслободно срљање у правцу грешног препуштања пропасти’, онда *роб*, који наречено етичко добро поседује у најмањој мери, и мора да буде на последњем месту. С друге стране, управо би та актуализована семантичка компонента захтевала обрнут, климактичан низ: лако је неслободном бићу попут роба да одустане од слободе, нешто теже слободном човеку, а најтеже Богу, наводно апсолутно слободном бићу“.

5.2. Може се закључити да се при одређивању неког низа као климактичног или као антиклимактичног мора водити рачуна не само о његовој семантичкој инваријанти и вредностима (евалуативним значењима) актуализованим у њему већ и о релевантним семантичким компонентама околног текста.

6. М. Бабић (2005: 11) с правом примећује да давање предности структурно-синтаксичком критеријуму у класификацији екскламатиивних конструкција над семантичким произлази из непоузданости семантичког критеријума, из „опасности да се по принципу субјективне произвољности – по слободној процјени различитих класификатора – један исти структурни тип сврстава у различите класе. На примјер, познато је да интонација такође игра битну улогу у семантизовању исказа, али утиче на функцију конструкције у комуникацији, па иста структурна форма обојена различитим интонационим рјешењима постаје вишеструко хомонимична“.

3. Реченична експресивност са сџановишија сџилисџике

1. По Аристотелову мишљењу (1987: 94-97) – реченица се организује на принципу логичког суда: сједињавањем или разједињавањем двају појмова помоћу предикативности, чија суштина лежи у егзистенцијалном значењу глагола ‘бити’. Ту логичку концепцију реченице прихвата и Дионисије Трачанин, као и схоластичка средњовековна лингвистика. И граматичка традиција 17. и 18. века такође је утемељена на логичкој концепцији (школа Port Royale), све до ‘психологизма’ 19. века, односно увођења психолошких критеријума у проучавање језичких чињеница¹⁵.

1.1. Док се логичком концепцијом реченице из човековог изражајног подручја одстрањују афективност и подстицајност, односно испољавање емоционалних и вољних стања, афективна стилистика као узурално незаобилазну истиче њихову партиципацију у структури човековог света и придаје сваком говорном акту емоционално пуњење. Екстремно је, додуше, Бајиево схватање да је сваки израз јаче или слабије афективно маркиран, и неприменљиво је нарочито на неутрални израз стилова утемељених на логичком расуђивању, као што су научно-уџбенички и административно-правни, мада се и у њиховом оквиру могу пронаћи експресивно-емфатичке структуре или емоционално-емфатички обојени искази. Међутим, у оквиру израза других стилова, у књижевно-уметничком и разговорном нарочито, бројне су и типичне, и структурно и функционално, форме афективно-емфатичког значења јер се ти стилови не темеље само на логичком расуђивању, него манифестују структуру човекове личности у целини – поред интелектуалног, и његов вољни и емотивни свет.

1.2. Тако и изјавне и упитне реченице, додатно семантизоване емоцијама или интенцијом наглашавања и истицања, довођења у сумњу, иронизирања и сл., постају екскламативне јер циљ комуникације постаје управо изражавање афективног садржаја, а њихова референцијална, обавесна и интерогативна подлога потискује се у други план. Задобивши експресивно значење, те конструкције постају средства експресивне синтаксе, слично као и елиптиране и парцелисане конструкције. Али то је њихова секундарна функција. Мора се, дакле – насупрот Аристотелову мишљењу – признати да поред реченица којима се саопштава да нешто јесте или није,

15 До хумболтистичке Weltanschauung-теорије, до Н. Steinhala (1823-1899) и W. Wundta (1832-1920) и француске школе афективне лингвистике двадесетог вијека – J. Wengryesa (1875-1960) и Ch. Ballya (1868-1947). Цит по: Ивић 1978: 15.

постаје и оне којима се примарно изражавају наглашени ставови емитера исказа, његова расположења и осећања, намере да утиче на саговорника, да скрене његову пажњу на неку чињеницу, управља његовим поступцима – цела лепеза стања и расположења која се подводе под *емфатичности, емоционалности и афективности*.

1.3. Ови се термини често јављају као синоними за идентификовање онога по чему се одваја експресиван израз од неутралног. Најчешће¹⁶ се под емфатичношћу подразумевају сви видови наглашености, емоционалне и појмовно-логичке, под емоционалношћу – исказивање осећања и емоционалних стања, док афективност има шире значење које укључује и значење емфатичности и значење емоционалности. „У структури тих реченица – како се запажа (Бабић 2005: 8) – садржано је и језичко средство, специјализовано за исказивање афективних стања, за модализовање исказа и његово синтаксичко-семантичко осложњавање, а то нас опредјељује да екскламативну реченицу или исказ посматрамо у оквиру трочланог система комуникативне реченице/исказа, чији су саставни елементи: изјавна или обавјештајна реченица, упитна или интерогативна, те узвична или екскламативна“.

2. Проф. Ковачевић на једном месту (1995: 157) – у својој расправи о граматичкој природи и структури стилских фигура – констатује да „занемарење, свјесно или несвјесно, једног од аспекта: структурног или семантичког – онемогућује издвајање кумулације као специфичне структурно-семантичке организације (дијела) језичког исказа с изразито експресивним вриједностима“.

2.1. Очигледно је проблем везан за поимање порекла не само експресивности реченица, већ и стилских фигура уопште. А обе се појаве могу сматрати јединицама насталим у поступку *двоструког моделовања*. То значи да је стилистичка јединица (фигура и стилем) двапут кодирана: једном према основном структурно-граматичком коду, и други пут према стилистичком коду, заправо ‘прерадом’ тог основног кода. Управо због тога, експресивна реченица, за разлику од неекспресивне, тј. – као стилем – има додатну стилистичку информацију, и има додатну стилистичку информацију као над-информацију која је „непреводива при прекодирању уметничког на неуметнички језик“ (Лотман 1991: 550).

2.2. У том смислу проф. М. Ковачевић (1995: 323) разликује три стилематске (строго наглашавајући: не и стилогене) анализе синтаксо-стилема: а) *постујици интенизивирања*, б) *постујици пермутације* и в) *постујици осамостаљивања*. Аутор наглашава да се сва

¹⁶ Исп. синтетички увид у ову проблематику у: Бабић 2005: 7-8.

три типа поступака јављају у различитим варијантама, и испитују суодносе синтаксо-стилемске јединице с њеном стилистички нултом или стилистички слабијом, односно јачом варијантом. „Сваки језик располаже – примећује Винавер (1952: 168), поред познатих и од сваког примећених творачких снага, још и другим животним силама, које уопште не падају у очи и које су у стању да дођу до делања, до изражаја, кад им приспе време и кад их за говорно дејство пробуди какав језички уметник“. Ти језички поступци – по речима проф. Ковачевића (323) – „јесу оне ‘творачке снаге’ које преуређују форму стилистички необилежене синтаксичке јединице, па су заправо *чисто стилистички постојци*“. Помоћу њих оформљене јединице – закључује аутор – припадају готово искључиво стилематском плану израза, а њихови модели – само моделима стилистичке синтаксе, тј. синтаксо-стилистике.

2.2.1. Интензивирањем проф. Ковачевић сматра такав језички поступак преуређења синтаксичке конструкције којим се, употребом посебних формално-граматичких средстава, један или више реченичних чланова истиче (наглашава) и смисаоно и емфатички. „Најпознатије је и вјероватно најраније уочено, а такође и најчешће у употреби, тзв. *палилошко интензивирање*. Могу се подијелити у двије групе: а) *ејизеуксичка* и б) *ејаналетичка понављања*.

Ејизеуксичка су понављања она у којима се узастопце понавља хомоформна синтаксичка јединица – синтаксема или синтагма:

- *А ви, ви* сте за понашање преких људи и простака (И. Андрић, Знакови поред пута, 404); – *И тако седим, седим* (Д. Михаиловић, Кад су цветале тикве, 151)⁶.

Под *ејаналетичким понављањима* подразумева се (325) понављање структурно неподударних синтаксичких јединица:

- У граду су сјала *свјетла, плава неонска свјетла*, чак и вани (Тохољ, Сид, 193); – Где још има толико *ружних, болно ружних* прича о свештеницима? (Политика, 28429, 28. 11. – 1. 12. 1992., 18).

2.2.2. Пермутацијом проф. Ковачевић сматра (332) језички поступак измештања језичке јединице из положаја који јој је предоређен у основној граматичко-семантичкој структури:

- Облак модри је сунце заклонио (М. Јосић Вишњић, *Одбрана и пројаси Бодрога у седам бурних годишњих доба*, 264).

2.2.3. Осамостаљивање је – по речима проф. Ковачевића (332-349) – језичко-стилистички поступак којим се интонационо издваја или изолује неки реченични конституент (синтаксема, синтагма или клауза) од своје непосредне околине. „Помоћу четири типа оса-

мостаљивачких поступака једна нестилематична реченична структура може се трансформисати у стилематичну, и то:

а) *иросијим издвајањем реченичних конституената*:

– Кад рационални људи – *иод ударцима судбине* – почну да сумњају у моћ и власт разума, они не могу више да прибегну вери (И. Андрић, Знакови поред пута, 63);

б) *издвајањем реченичних чланова интензификацијом 'осамостаљивачем'*:

– Ја сам, међутим, добио кћери близнакиње, и то плаве (В. Стевановић, Тестамент, 163);

в) *издвајањем реченичних компонента с њиховом пермујацијом*:

– Кћи, млада, одњеђована, сједјела је у наслоњачи (М. Тохољ, Стид, 125);

г) *иарцелацијом реченице* – интонационим и позиционим осамостаљењем неког реченичног конституента: синтаксеме, синтагме или клаузе:

– А Јелене нема. *Нигде и ни у ком виду* (И. Андрић, Јелена, жена које нема, 486)“.

3. Убедљивост или општа снага деловања на реципијента – на поменуте начине – ‘помера’ се са уобичајеног колосека на други, те исказ постаје ефикаснији, или ‘ефицијентнији’. У *Речнику књижевних термина* (РКТ 1985: 581) тврди се да је поређење – „језично изражајно средство којим се неко својство, стање, дјеловање и сл. објашњава, чини ближим, стилистички истиче и афективно појачава довођењем у везу, повезивањем с неким другим, читаоцу познатијим својством итд.“. Примећујемо двојаке појаве стилског карактера: једно је интензификација као појачање ефицијентности исказа, а друго емоционализација, коју ћемо назвати модификацијом тона¹⁷.

3.1. Појачајност се подвлачи у обе горе наведене дефиниције. Но у другој се овоме додаје још једна функција: функција поређења – која би се Аристотеловим речима (1987: 205) могла описати као

17 Емоционални тон свакако је један од фактора ефицијентности, али није једини: проф. Р. Симић (1998: 233. и д.) – говори о врстама ‘стилске транспозиције’ као о средствима побољшања ефицијентности. Мислимо да овде спада и емоционализација, о чему је на овом месту довољна кратка напомена, а другом приликом проблем намеравамо подробније расветлити.

побољшање јасноће израза, а не као тежња ка вишим квалитетима – прикладности и узвишености.

3.2. Понављање у контакту, или на блиском одстојању – мисли проф. Симић (1998: 260) – подсећа на одјек, а „представља вишекратну номинацију истог садржаја, што ће рећи – у повољним околностима – семантичко продубљивање исказа, уз истовремено појачање еуфоничности“:

– О мајко, мајко, свет је пакостан, / Живот је, мајко, врло жалостан.

А по проф. Ковачевићу (1995: 170) понављања „доприносе да опетована ријеч или ријеч коју она детерминише преузме на се логички акценат, – та ријеч постаје смисаоно најистакнутија и комуникативно најзначајнија. И не само комуникативно него и емоционално, тако да је на њој истовремено и емфатички акценат“. По свој прилици, таутолошко поређење није ништа друго него структурно преиначена фигура понављања, са истим особеностима и стилским ефектом као и ова, али са успешнијим естетским изгледом.

3.3. Поређење стварно обухвата семантички еквивалентне елементе, како теоретичари и истичу у дефиницији. Али упућивање на једнакост садржаја компаратума и компарандума није најважнија функција поређења: са поласком од значењске еквиваленције, или упоредивости било које врсте, тежи се упечатљивијем изразу – експресивном, рећи ћемо. Компарандум као да привлачи на себе акценат, и тиме добија функцију семантички продубљеног или појачаног елемента. На тај начин поређење показује извесне сличности са узлазном градацијом. У једној нашој анализи (Јовановић 2005) скренули смо пажњу на још једну важну чињеницу, на коју се у овом раду и хтело посебно указати: да емоционална боја поређења у великој мери зависи од лексичког састава – у првом реду од емоционалног набоја поредбене речи, – али несумњиво и од синтаксичке структуре и прозодијске контуре.

4. Уместо закључка

1. Као што се схватање естетских момената (Јовановић 2003: 198) мора заснивати на конкретним законима физиолошки схваћених психичких процеса – тако се и експресивност реченица мора заснивати на одређеном типолошком квалификативу – структурно-прозодијском, и мора му се дати одређени простор – семиотички. Будући да се књижевно дело у семиотичкој визури дефинише као естетски знак, те да се у том смислу конституисала и тзв. семиотичка

естетика¹⁸, – и тзв. поетска стилистика, на коју М. Павловић (1960: 17) ставља акценат, – онда и истраживање експресивних реченица нужно улази у широки семиотички домен (Јовановић 2003: 198).

2. Како тежиште при уобличавању пада на језик и језичка средства – отуда је, па и поводом експресивности уопште, у Маретићевој стилистици обухваћен само један део, али значајан део проблематике. Особине доброга стила, како их Маретић (1963: 188) класификује: 'јасноћа', 'истинитост' и 'лепота', – у ствари су особине стилског уобличавања уопште, а не само језичког реализовања, – али су неке од тих особина у језичкој форми најочигледније, најлакше мерљиве¹⁹.

2.1. Ако се 'принцип јасности' доводи у зависност од адекватности импресије и експресије, онда у експресивним реченицама јасно схваћена мисао налази свој прави изражај, као што јасно доживљено осећање, узбуђење, треба да нађе изражајну форму која ће код слушаоца, односно читаоца изазвати исто такво осећање, узбуђење.

2.2. У експресивним реченицама, међутим, тежиште је често и на лепоти израза. У њима много пута налазимо специфичности поетског језика, те се одликују нарочито ритмиком и фигуративношћу речи. Али им је несумњиво главна специфичност: нарочити ред речи. По свему овоме – експресивне реченице спадају у динамична језичка средства.

3. Стилистичка анализа експресивних реченица недвосмислено показује јединство њихове тематике, јединство опште синтаксичко-прозодијске линије и усклађеност делова у општој структури. А то конкретно значи да су реченични делови у пуном складу са целином реченице, и да су довољно рељефни. Стилистичком терминологијом речено – динамични су.

18 Семиотичка естетика феномен 'естетског' посматра као једну врсту информације, која има врло сложу структуру и функцију. Према Абрахаму Молу, који је и први инсистирао на раздвајању 'семантичке' и 'естетичке' информације, прва је лако преносива и лако преводива, док је друга 'персонална' и тешко преводива. Главни представници ове естетике позната су имена семиотике, у њеној широкој, интердисциплинарној концепцији: Чарлс Морис, Јан Мукаржовски, Абрахам Мол, Макс Бензе, Јуриј Лотман, Умберто Еко, итд.

19 Испоредимо, на пример, – 'трансфигурација', 'транслокација', 'контекстуализација', 'транскодификација' – о којима читамо као о начелима стилизације у *Општој стилистици* (Симић 2001: 199-212).

Литература:

- Аристотел 1987: Аристотел, *Реторика 1/2/3*, Београд: Независна издања.
- Бабић 2005: М. Бабић, *Екскламативне реченице* (докторска дисертација), ментор: проф. др Милош Ковачевић, Бањалука: Универзитет у Бањалуци, Филозофски факултет у Бањалуци.
- Богосављевић 2002: С. Богосављевић, *Анџиклимакс*, Стил 1, Бањалука – Београд 2002, 129-151.
- Винавер 1952: С. Винавер, *Језик наш насушни (Прилоџ проучавању наше ђворне мелодије и промена које су у њој настале)*, Нови Сад: Матица српска.
- Ивић 1978: М. Ивић, *Правци у лингвистици*, Љубљана: Државна zaloжба Словеније.
- Ивић 1976: М. Ивић, *Проблем перспективизације у синтакси*, Јужнословенски филолог, књ. XXXII, 1976, 29-46.
- Јовановић 2005: (у штампи) Ј. Јовановић, *Прилоџ проучавању природе поређења (Улога лексичких интензификатора и модификатора у семантици исказа)*, Ниш: Зборник у част проф. Богдановића.
- Јокановић-Михајлов 2003: Ј. Јокановић-Михајлов, *Инџонационо обликовање исказа и норма*, Црногорска академија наука и умјетности 61, 'Пети лингвистички скуп Бошковићеви дани' 22, Подгорица 2003, 207-213.
- Јокановић-Михајлов 2003: Ј. Јокановић-Михајлов, *О инџонационој композицији асиндетских реченица*, Зборник МСЦ 31/1, НССУВД, Београд 2003, 35-44.
- Јокановић-Михајлов 2004: Ј. Јокановић-Михајлов, *Супрасегментни ниво организације ђвора – појмови и термини у вези са џоном*, Зборник МСЦ, 33/3, НССУВД, Београд 2004, 35-40.
- Ковачевић 1995: М. Ковачевић, *Стилистика и ђраматики стилских фигура*, Никшић: Унирекс.
- Лотман 1991: Ј. М. Лотман, *Тезе ка проблему 'Уметности у низу моделативних система'*, Теоријска мисао о књижевности, прир. Петар Милосављевић, Светови, Нови Сад 1991, 541-553.
- Маретић 1963: Т. Маретић, *Граматики и стилистика хрватскођа или српскођа књижевнођ језика*, Загреб: Матица хрватска.
- Павловић 1960: М. Павловић, *Проблеми стила*, Београд: Научна књига.
- Поповић 1978: Љ. Поповић, *Експресивна сегментација реченице и њена комуникативна структура*, Зборник за филологију и лингвистику XXI/2, Нови Сад 1978, 123-151.
- Поповић 2004: Љ. Поповић, *Информативне актуализације и презентације основних реченичних конструкција*, Зборник МСЦ 33/3, НССУВД, Београд 2004, 91-122.

- РКТ 1985: *Речник књижевних термина*, Институт за књижевност и уметност, Београд: Полит.
- Симић–Остојић 1996: Р. Симић, Б. Остојић, *Основи фонологије српскога књижевног језика*, Београд: Универзитет у Београду.
- Симић 1998: Р. Симић, *Општа стилсика*, Београд: НДНПСЈ.
- Тошовић 2003: Б. Тошовић, *Синтаксички пројекционал*, Зборник МСЦ 31/1, НССУВД, Београд 2003, 21-28.
- Фирбас 1974: J. Firbas, *Some Aspects of the Czechoslovak Approach to Problems of Functional Sentence Perspective*, in: (F. Daneš ed.) *Papers on Functional Sentence Perspective*, Prague 1974, 11-37.

Jelena Jovanović

**SENTENCE EXPRESSIVENESS IN TERMS OF
SYNTAX AND STYLISTICS
(THEORETICAL AND TERMINOLOGICAL APPROACH)**

Summary

In the work – in terms of syntax and stylistics – the subject is the study of expressiveness of different clauses forms and also expressive sentences which aren't denoted with specific morphological or lexical instruments.